।। ॐ श्री परमात्मने नमः ।।

।। अथ चतुर्थोऽध्यायः ।।

चौथो अध्याय

अध्याय तीनमा योगेश्वर श्रीकृष्णले आश्वस्त गर्नुभएको थियो कि दोषदृष्टिरहित भै जो मानव श्रद्धायुक्त भएर मेरो मतको अनुसार चल्नेछ, त्यो कर्महरूका बन्धनबाट राम्ररी मुक्त हुनेछ। कर्मबन्धनबाट मुक्ति दिलाउने क्षमता योग (ज्ञानयोग वा कर्मयोग दुबै) मा छ। योगमा नै युद्ध–संचार निहित छ। प्रस्तुत अध्यायमा वहाँले भन्नुहुन्छ कि यस योगको प्रणेता को हुन्? यसको क्रमिक विकास कसरी हुन्छ?

श्रीभगवानुवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्।।१।।

अर्जुन! मैले यस अविनाशी योगलाई कल्पको आदिमा विवस्वान् (सूर्यको) प्रति भने, विवस्वान्‌ले मनुलाई र मनुले इक्ष्वाकुलाई भने। कसले भन्यो? मैले। श्रीकृष्ण को हुनुहुन्थ्यो? एउटा योगी। तत्वस्थित महापुरुषले नै यस अविनाशी योगलाई कल्पका आरम्भमा अर्थात् भजनको आरम्भमा विवस्वान् अर्थात् जो विवश छन्, यस्ता प्राणीहरूसँग भन्दछ। सुरामा संचार गरिदिन्छ। यहाँ सूर्य एउटा प्रतीक हो; किनकि सुरामा नै त्यो परम प्रकाश स्वरूप छ र त्यही उसलाई पाउने विधान हो। वास्तविक प्रकाशदाता (सूर्य) त्यही हो।

यो योग अविनाशी छ। श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो कि यसमा आरम्भको नाश हुँदैन। यस योगलाई आरम्भ मात्र गरीदिएमा यो पूर्णत्व दिएर नै शान्त हुन्छ। शरीरको कल्प औषधिहरूद्वारा हुन्छ, तर आत्माको भजनद्वारा हुन्छ। भजनको आरम्भ नै आत्म-कल्पको आदि हो। यो साधना-भजन पनि कुनै महापुरुषकै देन हो। मोह-निशामा अचेत आदिमा मानव जसमा भजनको कुनै संस्कार नै छैन, योगको विषयमा जसले कहिलै सोचको पनि छैन, यस्तो मानिसले कुनै महापुरुषलाई देख्दछ भने उनको दर्शनमात्रले, उनको वाणीद्वारा, सानो-तीनो सेवा र सान्निध्यद्वारा योगको संस्कार त्यसमा संचारित हुन्छ। गोस्वामी तुलसीदास यसैलाई भन्नुहुन्छ-'**जे चितये प्रभु जिन्ह प्रभु हेरे।**', '**ते सब भये परम पद जोगू।**' (**रामचरितमानस, २/२१६/ १-२**)।

श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि यो योग मैले आरम्भमा सूर्यलाई भने। '**चक्षोः सूर्यो अजायत।**' महापुरुषको दृष्टिनिक्षेप मात्रले योगको संस्कार सुरामा प्रसारित हुन्छन्। स्वयंप्रकाश, स्ववश परमेश्वरको निवास सबैको हृदयमा छ, सुरा (श्वास)को निरोध नै त्यसको प्राप्तिको विधान हो। सुरामा संस्कारहरूको सृजन नै सूर्यप्रति भन्नु हो। समय आएमा यो संस्कार मनमा स्फुरित हुनेछ। यो नै सूर्यले मनुसँग भन्नु हो। मनमा स्फुरित भएपछि महापुरुषको त्यस वाक्यप्रति इच्छा जागृत हुनेछ। यदि मनमा केही कुरा छ भने उसलाई पाउने इच्छा अवश्य हुनेछ, यो नै मनुको इक्ष्वाकुसँग भन्नु हो। लालसा हुनेछ कि त्यो नियत कर्म गरौं जो अविनाशी छ, जसले कर्मबन्धनबाट मोक्ष दिलाउँछ- यस्तो छ भने गर्नुपर्‍यो र आराधनाले गतिसमात्छ। गतिसमातेर यो योगले कहाँ पुर्‍याउँछ? यस विषयमा भन्नुहुन्छ-

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप।।२।।

यसप्रकार कुनै महापुरुषद्वारा संस्काररहित पुरुषहरूको सुरामा, सुराबाट मनमा, मनबाट इच्छामा र इच्छा तीव्र भएर क्रियात्मक आचरणमा ढलेर यो योग क्रमशः उत्थान गर्दा-गर्दै राजर्षि श्रेणीसम्म पुग्दछ, त्यस अवस्थामा गएर विदित हुन्छ। यस स्तरका साधकमा ऋद्धि-सिद्धिहरूको संचार हुन्छ। यो

योग यस महत्वपूर्णकालमा यसै लोक (शरीर)मा प्रायः नष्ट हुन्छ। यस सीमा-रेखालाई कसरी पार गर्न सकिन्छ? के यस विशेष स्थलमा गएर सबै नष्ट हुन्छन्? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- होइन, जो मेरो आश्रित छ, मेरो प्रिय भक्त छ, अनन्य सखा छ, त्यो नष्ट हुँदैन।

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम्।।३।।

त्यो नै यो पुरातन योग अब मैले तिम्रो लागि वर्णन गरेको छु, किनकि तिमी मेरो भक्त र सखा हौ र यो योग उत्तम, रहस्यपूर्ण छ। अर्जुन क्षत्रिय श्रेणीका साधक थिए, राजर्षिको अवस्थाभएका थिए, जहाँ ऋद्धि-सिद्धिहरूको जालमा परेर साधक नष्ट हुन्छ। यस कालमा पनि योग कल्याणको मुद्रामा नै छ; तर प्रायः साधक यहाँसम्म पुगेर हल्लिन थाल्छन्। यस्तो अविनाशी तर रहस्यपूर्ण योग श्रीकृष्णले अर्जुनलाई भन्नुभयो, किनकि नाशको अवस्थामा नै अर्जुन थियो। किन भन्यो? यसैले कि तिमी मेरो भक्त हो, अनन्य भावले ममा आश्रित छ, प्रिय छ, सखा छ।

जुन परमात्माको हामीलाई चाहना छ, त्यो (सद्गुरु) परमात्मा आत्माबाट अभिन्न भएर जब निर्देशन दिन लाग्नुहुन्छ, तब मात्र वास्तविक भजन आरम्भ हुन्छ। यहाँ प्रेरकको अवस्थामा परमात्मा र सद्गुरु एक-अर्काका पर्याय हुन्। जुन सतहमा हामी उभेकाछौं, त्यही स्तरमा जब स्वयं प्रभु हृदयमा ओर्लेर रोकथाम गर्न लाग्नुहुन्छ, तब मात्र मन वशमा हुनपाउँछ- "**(मन) बस होइ तबहिं, जब प्रेरक प्रभु बरजै।" (विनयपत्रिका, ८९)** जबसम्म इष्टदेव रथी भएर, आत्मासँग अभिन्न भएर प्रेरकको रूपमा उभिनु हुन्न तबसम्म सही मात्रामा प्रवेश नै हुँदैन। त्यो साधक प्रत्याशी अवश्य हुन्छ, तर भजन उ सँग कहाँ?

'पूज्य गुरुदेव भगवान्' भन्ने गर्नुहुन्थ्यो- 'हो! म कयौं पटक नाश हुँदाहुँदै बाँचें। भगवान्ले नै बचायो। भगवान्ले यसरी सम्झाए, यो भने।' मैले सोधें, "महाराजज्यू! के भगवान् पनि बोल्नुहुन्छ, कुराकानी गर्नुहुन्छ?" तब भने- "हो, भगवान् यसरी बोल्नुहुन्छ जस्तो कि तपाई-हामी बोल्छौं, घण्टौंसम्म

बोल्नुहुन्छ र क्रम टुट्दैन।" मलाई उदासी भयो र आश्चर्य पनि लाग्यो कि भगवान् कसरी बोल्छन् होला। यो त धेरै नौलो कुरा हो। केही समयपछि महाराजज्यूले भने- "किन आत्तिन्छौ! तिमीसँग पनि बोल्नेछन्।" अक्षरशः सत्य थियो उनको कथन र यो नै सख्य-भाव हो। सखाजस्तै उनी निराकरण गर्दै रहन्छन्, तब मात्र यस नष्टहुने स्थितिबाट साधक पार हुनपाउँछ।

अहिलेसम्म योगेश्वर श्रीकृष्णले कुनै महापुरुषद्वारा योगको आरम्भ, यसमा आउने व्यवधान, त्यसबाट पार पाउने बाटो देखाउनुभयो। यसमाथि अर्जुनले प्रश्न गरे-

अर्जुन उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति।।४।।

भगवन्! तपाईको जन्म त '**अपरम्**'- अब भयो र मभित्र सुराको संचार धेरै पुरानो छ, अनि म कसरी मानुँ कि यस योगलाई भजनको आदिमा तपाईले नै भन्नुभएको थियो? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण महाराजले भन्नुभयो-

श्रीभगवानुवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप।।५।।

अर्जुन! मेरो र तिम्रो धेरै जन्म भइसकेका छन्। हे परंतप! ती सबैलाई तिमी जान्दैनौं; तर म जान्दछु। साधकले जान्दैन, स्वरूपस्थ महापुरुषले जान्दछ अव्यक्तको स्थितिवाले जान्दछन। के तपाई सबैको जस्तो जन्म लिनुहुन्छ? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- होइन, स्वरूपको प्राप्ति शरीर-प्राप्तिदेखि भिन्न छ। मेरो जन्म यी आँखाहरूले हेर्न सकिंदैन। म अजन्मा, अव्यक्त, शाश्वत भएतापनि शरीरको आधार भएको हुँ।

अवधू जीवत में कर आसा।
मुए मुक्ति गुरु कहे स्वार्थी, झूठा दे विश्वासा।।

शरीर रहँदै त्यस परमतत्वमा प्रवेश पाउन सकिन्छ। अलिकति पनि कमी छ भने जन्म लिनुपर्दछ। अहिलेसम्म अर्जुन श्रीकृष्णलाई आफ्नै समान देहधारी सम्झन्छ। उसले अन्तरंग प्रश्न राख्छ– के तपाईको जन्म त्यस्तै हो, जस्तो सबैको छ? के तपाई पनि शरीरहरू जस्तै जन्मनु हुन्छ? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया।।६।।

म विनाशरहित, पुनः जन्मरहित र सम्पूर्ण प्राणीहरूको स्वरमा संचारित भएर पनि आफ्नो प्रकृतिलाई अधीन गरेर आत्म–मायाद्वारा प्रकट हुन्छु। एउटा माया त अविद्या हो, जो प्रकृतिमा नै विश्वास दिलाउँछ, नीच एवं अधम योनीहरूको कारण बन्दछ। अर्को माया हो आत्ममाया, जो आत्मामा प्रवेश दिलाउँछन्, स्वरूपको जन्मको कारण बन्दछ, यसैलाई योगमाया पनि भनिन्छ। जसबाट हामी अलग छौं, त्यस शाश्वत स्वरूपसँग जोड्दछ, मिलन गराउँछ। त्यस आत्मिक प्रक्रियाद्वारा म आफ्नो त्रिगुणमयी प्रकृतिलाई अधीन गरेर नै प्रकट हुन्छु।

प्रायः मानिसहरू भन्दछन् कि भगवान्को अवतार हुनेछ तब दर्शन गर्नेछु। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि यस्तो केही हुँदैन कि कोही अर्कोले देख्न सकून्। स्वरूपको जन्म पिण्डरूपमा हुँदैन। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– योग–साधनाद्वारा, आत्ममायाद्वारा आफ्नो त्रिगुणमयी प्रकृतिलाई स्व–वश गरेर म क्रमशः प्रकट हुन्छु। तर कुन परिस्थितिहरूमा?–

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।७।।

हे अर्जुन! जब–जब परमधर्म परमात्माको लागि हृदय ग्लानिबाट भरिन्छ, जब अधर्मको बृद्धिबाट भाविक पार देख्दैन, तब म आत्मालाई रच्न लाग्दछु। यस्तै ग्लानि मनुलाई भएको थियो–

हृदयँ बहुत दुख लाग, जनम गयउ हरिभगति बिनु।।
(रामचरितमानस, १/१४२)

जब तपाईको हृदय अनुरागले पूर्णहोस्, त्यस शाश्वतधर्मको लागि **'गदगद गिरा नयन बह नीरा।' (रामचरितमानस, ३/१५/११)**को स्थिति आओस्, जब प्रयत्न गरेर पनि अनुरागीले अधर्मको पार पाउन सक्दैन– यस्तो परिस्थितिमा म आफ्नै स्वरूपलाई रच्दछु। अर्थात् भगवान्‌को आविर्भाव मात्र अनुरागीको लागि हो– **सो केवल भगतन हित लागी। (रामचरित-मानस, १/१२/५)**

यो अवतार कुनै भाग्यवान् साधकको अन्तरालमा हुन्छ। तपाई प्रगट भएर के गर्नुहुन्छ?–

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे।।८।।

अर्जुन! **'साधूनां परित्राणाय'–** परमसाध्य एकमात्र परमात्मा छ, जसलाई साधेपछि केही पनि साधना बाँकी रहँदैन। त्यस साध्यमा प्रवेश दिलाउने विवेक, वैराग्य, शम, दम इत्यादि दैवी सम्पद्‌लाई निर्विघ्न प्रवाहित गर्नकोलागि तथा **'दुष्कृताम्'–** जसबाट दूषित कार्यले रूप लिन्छन्, ती काम, क्रोध, राग, द्वेष आदि विजातीय प्रवृत्तिहरूलाई समूल नष्ट गर्नको लागि तथा धर्मलाई राम्रो प्रकारले स्थिर गर्नको लागि म युग–युगमा प्रकट हुन्छु।

युगको तात्पर्थ सत्ययुग, त्रेता, द्वापरमा होइन, युगधर्महरूको उत्थान–पतन मानिसहरूका स्वभावमा छन्। युगधर्म सधैं रहन्छन्। मानसमा सङ्केत छ–

नित जुग धर्म होहिं सब केरे। हृदयँ राम माया के प्रेरे।।
(रामचरितमानस, ७/१०३ ख/१)

युगधर्म सबैको हृदयमा नित्य भइरहन्छन्। अविद्याबाट होइन तर विद्याद्वारा, राममायाको प्रेरणाबाट हृदयमा हुन्छन्। जसलाई प्रस्तुत श्लोकमा आत्ममाया भनियो त्यो नै राममाया हो। हृदयमा रामको स्थिति दिलाउने रामबाट प्रेरित छ त्यो विद्या। कसरी सम्झनु कि अब कुन युग कार्य गर्दैछ,त **'सुद्ध सत्व समता विग्याना। कृत प्रभाव प्रसन्न मन जाना।।'' (मानस,**

७/१०३ ख/२) जब हृदयमा शुद्ध सत्वगुण नै कार्यरत हुन्छ, राजस तथा तामस दुबै गुण शान्त भैसकेको हुन्छ, विषमता समाप्त भएको हुन्छ, जसलाई कसैसँग द्वेष छैन, विज्ञान छ अर्थात् इष्टद्वारा निर्देशन लिने र त्यसमाथि टिक्ने क्षमता हुन्छ, मनमा प्रसन्नताको पूर्ण संचार हुन्छ– जब यस्तो योग्यता आउँछ, तब सत्‌युगमा प्रवेश पाइयो। यसैप्रकार दुई अरु युगहरूको वर्णन गर्नुभयो र अन्त्यमा–

तामस बहुत रजोगुन थोरा। कलि प्रभाव बिरोध चहुँ ओरा।।
(रामचरितमानस, ७/१०३ ख/५)

तामसी गुण भरपूर छ, अलिकति राजसी गुण पनि त्यसमा छ, चारैतिर बैर र विरोध हुन्छ भने यस्तो व्यक्ति कलियुगीन हो। जब तामसी गुणले कार्य गर्दछ भने मानिसमा आलस्य, निद्रा, प्रमादका बाहुल्य हुन्छ। ऊ कर्तव्यलाई जान्दा–जान्दै पनि त्यसमा प्रवृत्त हुनसक्दैन, निषिद्ध कर्म जान्दा–जान्दै पनि त्यसबाट निवृत्त हुनसक्दैन। यसप्रकार युगधर्मको न्यूनाधिक्य मानिसको आन्तरिक योग्यतामा निर्भर छ। कसैले यी योग्यताहरूलाई चार गुण भनेको छ भने कसैले यिनैलाई चार वर्णहरूको नाम दिन्छ, कसैले यसैलाई नै अति उत्तम, उत्तम, मध्यम र निकृष्ट चार श्रेणीको साधक भनेर सम्बोधित गर्दछ। प्रत्येक युगमा इष्टले साथ दिन्छ। हो, उच्चश्रेणीमा अनुकूलताको परिपूर्णता प्रतीत हुन्छ, निम्न युगमा सहयोग क्षीण प्रतीत हुन्छ।

संक्षेपमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि साध्यवस्तु दिलाउने विवेक, वैराग्य इत्यादिलाई निर्विघ्न प्रवाहित गर्नको लागि तथा दूषणको कारक काम, क्रोध, राग, द्वेष इत्यादिको पूर्ण विनाश गर्नको लागि, परमधर्म परमात्मामा स्थिर राख्नको लागि म युग–युगमा अर्थात प्रत्येक परिस्थिति, प्रत्येक श्रेणीमा प्रकट हुन्छु तर ग्लानि होस। जबसम्म इष्टले समर्थन दिंदैन, तबसम्म तपाई सम्झनसक्नु हुन्न कि विकार नष्ट भयो अथवा अहिले कति बाँकी छ? प्रवेशबाट पराकाष्ठापर्यन्त इष्ट प्रत्येक श्रेणीमा प्रत्येक योग्यतासँग रहन्छन्। उनको प्राकट्य अनुरागीको हृदयमा हुन्छ। भगवान प्रकट हुन्छन्, तब त सबैले दर्शन गर्छन् होला? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– होइन,

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन।।९।।

अर्जुन! मेरो त्यो जन्म अर्थात् ग्लानिसँग स्वरूपको रचना तथा मेरो कर्म अर्थात् दुष्कृतिहरूको कारणका विनाश, साध्य वस्तुलाई दिलाउने क्षमताको निर्दोष सँचार, धर्मको स्थिरता यो कर्म र जन्म दिव्य अर्थात् अलौकिक हो, लौकिक होइन। यी चर्मचक्षुबाट उसलाई देख्न सकिंदैन। मन-बुद्धिलाई उसलाई नाप्न सकिंदैन। जब यति गोप्य छ, भने उसलाई देख्छ कसले? केवल '**यो वेत्ति तत्त्वतः**'- तत्वदर्शी नै मेरो यो जन्म र कर्मलाई देख्छ र मेरो साक्षात् गरेर त्यो पुनर्जन्मलाई प्राप्त गर्दैन, बरू मलाई प्राप्त हुन्छ।

जब तत्वदर्शी नै भगवान्‌को जन्म र कार्य देख्न पाउँछ भने मानिस लाखौंको संख्यामा भीँड़ लगाएर किन उभेका छन् कि कतै अवतार भएमा दर्शन गरौंला? के तपाई तत्वदर्शी हुनुहुन्छ? महात्मा भेषमा आज पनि विविध युक्तिद्वारा, मुख्यतः महात्मा-भेषको आडमा धेरै मानिस प्रचार गर्दै हिड्छन् कि उनी अवतार हुन् वा उसको दलालले प्रचार गरिदिन्छन्। मानिस भेडाजस्तै अवतारलाई हेर्न दौडछन्; तर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि मात्र तत्वदर्शीले नै हेर्न सक्छ। अब तत्वदर्शी कसलाई भन्नुहुन्छ?

अध्याय दुइमा सत्-असत्‌को निर्णय दिंदै योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि अर्जुन! असत् वस्तुको अस्तित्व छैन र सत्‌को तीनवटै कालमा कहिलै अभाव छैन। तब के तपाई यस्तो भन्नुहुन्छ? वहाँले भन्नुभयो- "होइन, तत्वदर्शीहरूले यसलाई देखे।" न कुनै भाषाविद्‌ले देखे, न कुनै समृद्धशालीले देखे। यहाँ फेरि जोड (बल) दिनुहुन्छ कि मेरो आविर्भाव त हुन्छ तर त्यसलाई तत्वदर्शीले नै हेर्न पाउँछ। तत्वदर्शी एउटा प्रश्न हो। यस्तो केही पनि छैन कि पाँच तत्व छन्, पचीस तत्व छन्- यसको गणना जानियो र भयो तत्वदर्शी। श्रीकृष्णले अगाडि भन्नुभयो कि आत्मा नै परमतत्व हो। आत्मा परमसँग मिलेर परमात्मा हुन्छ। आत्मसाक्षात्कार गर्नेले मात्र यस आविर्भावलाई बुझ्न पाउँछ। सिद्ध छ कि अवतार कुनै विरही अनुरागीको हृदयमा हुन्छ। आरम्भमा त्यसलाई उसले बुझ्न सक्दैन कि मलाई कसले सङ्केत दिन्छ? कसले मार्ग-

दर्शन गर्दछ? तर परमतत्व परमात्माको दर्शनको साथै त्यो देख्न पाउँछ, बुझ्न पाउँछ र फेरि शरीरलाई त्यागेर पुनर्जन्म प्राप्त गर्दैन।

श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि मेरो जन्म दिव्य छ, यसलाई देख्ने मलाई प्राप्त हुन्छ, त मानिसहरूले उनको मूर्ति बनाएर पूजा गर्न लागे, आकाशमा कहीं उनको निवासको कल्पना गरे। यस्तो केही पनि होइन, त्यो महापुरुषको आशय मात्र यति थियो कि यदि तपाई निर्धारित कर्म गर्नुभयो भने पाउनु हुन्छ कि तपाई पनि दिव्य हुनुहुन्छ। तपाई जो हुन सक्नु हुन्छ, त्यो म भइसकेको छु। म तपाईको संभावना हुँ, तपाईकै भविष्य हुँ। आफूभित्र तपाईं जुन दिन यस्तो पूर्णता पाउनु हुन्छ, तब तपाई पनि त्यही हुनुहुनेछ, जो श्रीकृष्ण छ। जो श्रीकृष्णको स्वरूप छ, त्यही तपाईको पनि हुनसक्छ। अवतार कतै बाहिर हुँदैन। हो, यदि अनुरागपूरित हृदय भए तब तपाईभित्र पनि अवतारको अनुभूति संभव छ। वहाँ तपाईंलाई प्रोत्साहित गर्नुहुन्छ कि धेरै मानिसहरू यसै बाटोमा हिडेर मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गरिसकेका छन्–

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः।।१०।।

राग र विराग दुबैभन्दा पर वीतराग तथा यसैप्रकार भय–अभय, क्रोध–अक्रोध दुबैभन्दा पर, अनन्यभावबाट अर्थात् अहँकाररहित मेरो शरणागत धेरै जसो मानिसहरू ज्ञान–तपबाट पवित्र भएर मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गरिसकेका छन्। अब यस्तो हुन लाग्यो– यस्तो कुरा छैन। यो विधान सधैं रहिआएको छ। धेरै जसो पुरुष यसैप्रकारले मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गरेका छन्। कुन प्रकार? जस–जसको हृदय अधर्मको बृद्धि देखेर परमात्माका लागि ग्लानिले भरियो, त्यस स्थितिमा म आफ्नो स्वरूपलाई रच्दछु। उनीहरू मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछन्। जसलाई योगेश्वर श्रीकृष्णले तत्वदर्शन भन्नुभएको थियो, त्यसैलाई नै अब 'ज्ञान' भन्नुहुन्छ। परमतत्व हो परमात्मा, त्यसलाई प्रत्यक्ष दर्शनको साथ जान्नु ज्ञान हो। यस्तो जानकारी भएका ज्ञानीहरू मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछन्। यहाँ यो प्रश्न पूर्णभयो। अब वहाँले योग्यताको आधारमा भजनेहरूको श्रेणी–विभाजन गर्नुहुन्छ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः।।११।।

पार्थ! जसले मलाई जति लगनले जस्तो प्रकारले भज्दछन्, म पनि उनलाई त्यस्तै प्रकारले भज्दछु, त्यतिकै मात्रामा सहयोग दिन्छु। साधकको श्रद्धा नै कृपा बनेर उसलाई प्राप्त हुन्छ। यस रहस्यलाई जानेर सुधीजन सम्पूर्ण भावले मेरो मार्ग-अनुसार नै आचरण गर्दछन्। जस्तो म आचरण गर्छु, जुन मलाई प्रिय छ, त्यस्तो नै आचरण गर्दछन्। म जे गराउन चाहन्छु, त्यही गर्दछन्।

भगवान् भक्तलाई कसरी भज्दछ? उनी रथी बनेर उभिन्छन्, सँगै हिड्न लाग्नु हुन्छ। यो नै वहाँको भज्नु हो। दूषित जसबाट उत्पन्न हुन्छन्, तिनलाई विनाश गर्नकोलागि वहाँ उभिनु हुन्छ। सत्यमा प्रवेश दिलाउने सद्गुणको परित्राण गर्नकोलागि वहाँ उभिनु हुन्छ। जबसम्म इष्टदेव हृदयदेखि पूर्णतः रथी हुँदैन र प्रत्येक पाइलामा सावधान गर्दैन, तबसम्म कोही जस्तो सुकै भजनानन्दी किन नहोस्, लाख आँखा बन्द गरोस्, लाखौं प्रयत्न गरोस्, त्यो यस प्रकृतिको द्वन्दबाट पार हुनसक्दैन। त्यो कसरी सम्झनेछ कि मैले कति बाटो पूरा गरिसकें, कति बाँकी छ? इष्ट नै आत्मादेखि अभिन्न भएर उभिन्छ र त्यसको मार्गदर्शन गर्दछ कि तिमी यहाँ छौ, यस्तो गर, यसरी हिड्। यसप्रकार प्रकृतिको खाल्टो पुर्दै विस्तार-विस्तारै अगाडि बढ्दै स्वरूपमा प्रवेश गराउने छन्। भजन त साधकले नै गर्नुपर्दछ, तर त्यसले यस पथमा जति दूरी तय गर्छ, त्यो इष्टको देन हो। यस्तो जानेर सबै मानिस '**सर्वतोभावेन**'- सम्पूर्ण भावले मेरो अनुसरण गर्दछन्। उनीहरू कसरी आचरण गर्दछन्?

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा।।१२।।

ती पुरुष यस शरीरमा कर्मको सिद्धि चाहँदै देवताहरूलाई पुज्दछन्। कस्तो कर्म? श्रीकृष्णले भन्नुभयो- "अर्जुन! तिमी नियत कर्म गर।" नियत कर्म के हो? यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। यज्ञ के हो? साधनाको विधि-विशेष, जसमा श्वास-प्रश्वासको हवन, इन्द्रियहरूको बहिर्मुखी प्रवाहलाई संयमाग्निमा

हवन गरिन्छ, जसको परिणाम हो– परमात्मा। कर्मको शुद्ध अर्थ हो आराधना, जसको स्वरूप यस अध्यायमा अगाडि पाइनेछ। यस आराधनाको परिणाम के हो? '**संसिद्धिम्**'– परमसिद्धि परमात्मा, '**यान्ति ब्रह्म सनातनम्**'– शाश्वत ब्रह्ममा प्रवेश, परम नैष्कर्म्यको स्थिति। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– मेरो अनुरूप आचरण गर्ने मानिसहरू यस मनुष्यलोकमा कर्मको परिणाम परम नैष्कर्म्य सिद्धिको लागि देवताहरूलाई पुज्दछन् अर्थात दैवी सम्पद्‌लाई बलशाली बनाउँछन्।

तेस्रो अध्यायमा वहाँले भन्नुभएको थियो कि यस यज्ञद्वारा तिमी देवताहरूको वृद्धि गर, दैवी सम्पद्‌लाई बलशाली बनाऊ। जसो–जसो हृदयदेशमा दैवी सम्पद्‌को उन्नति हुनेछ, त्यसो–त्यसो तिम्रो उन्नति हुनेछ। यसप्रकार परस्पर उन्नति गर्दै परमश्रेयलाई प्राप्त गर। अन्त्यसम्म उन्नति गर्दै जाने यो अन्तःक्रिया हो। यसमा जोड (बल) दिंदै श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि मेरो अनुकूल आचरण गर्ने मानिस शरीरमा कर्मको सिद्धि चाहँदै पनि दैवी सम्पद्‌लाई बलशाली बनाउँछन्, जसबाट त्यो नैष्कर्म्य सिद्धि चाँडै प्राप्त हुन्छ। त्यो असफल हुँदैन, सफल नै हुन्छ। चाँडैको तात्पर्य? के कर्ममा प्रवृत्त हुने बित्तिकै तत्क्षण यो परमसिद्धि प्राप्त हुन्छ? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– होइन, यस भऱ्याङ्गमा क्रमशः चढ्ने विधान हो। कोही उफ्रेर भावातीत ध्यान–जस्तो चमत्कार हुँदैन। यसमा हेरौं–

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्।।१३।।

अर्जुन! '**चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्**'– चार वर्णका रचना मैले गरे, त के मानिसहरूलाई पनि चार भागमा बाँडियो? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– होइन, '**गुणकर्म विभागशः**'– गुणको माध्यमद्वारा कर्मलाई चार भागमा बाँडियो। गुण एउटा मापदण्ड हो। तामसी गुण भएमा आलस्य, निद्रा, प्रमाद, कर्ममा प्रवृत्त नहुने स्वभाव, जानेर पनि अकर्त्तव्यबाट निवृत हुन नपाउने विवशता रहनेछ। यस्तो अवस्थामा साधना आरम्भ कसरी गर्ने? दुई घण्टा तपाई आराधनामा बस्नु हुन्छ, यस कर्मको लागि प्रयत्नशील हुन चाहनु हुन्छ; तर दश मिनट पनि आफ्नो पक्षमा पाउनु हुन्न। शरीर अवश्य बसेको छ; तर जुन मनलाई बस्नु

पर्दथ्यो त्यो हावासँग कुरा गर्दैछ, कुतर्कहरूको जाल बुन्दैछ। तरंगमा तरंग छाएको छ, तब तपाईं किन बस्नु भएको छ? समय किन नष्ट गर्छौं? त्यस बेला मात्र '**परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्।**' जुन महापुरुष अव्यक्तको स्थितिभएका छन्, अविनाशी तत्वमा स्थित छन्, उनको तथा यस पथमा अग्रसर आफूभन्दा महान मानिसहरूको सेवामा लाग। यसबाट दूषित संस्कार शमन हुँदै जानेछन्, साधनामा प्रवेश दिलाउने संस्कार सबल हुँदै जानेछन्।

क्रमशः तामसी गुण न्यून भएमा राजसी गुणको प्रधानता तथा सात्विक गुणको स्वल्प संचारको साथ साधकको क्षमता वैश्य श्रेणीको हुन्छ। त्यस बेला त्यही साधकले इन्द्रियहरूको संयम, आत्मिक सम्पत्तिको सङ्ग्रह स्वभावतः गर्ने छ। कर्म गर्दा-गर्दै त्यही साधकमा सात्विक गुणको बाहुल्य हुनेछ, राजसी गुण कम रहनेछ, तामसी गुण शान्त रहनेछ, त्यस समय त्यही साधकले क्षत्रिय श्रेणीमा प्रवेश पाउनेछ। शौर्य, कर्ममा प्रवृत्त रहने क्षमता, पछि नहट्ने स्वभाव, सर्वभावहरूमा स्वामीभाव, प्रकृतिको तीनवटै गुणहरूलाई काट्ने क्षमता उसको स्वभावमा समावेश हुनेछ। त्यही कर्म अरू सूक्ष्म भएमा मात्र सात्विक गुण कार्यरत रहेमा मनको शमन, इन्द्रियहरूको दमन, एकाग्रता, सरलता, ध्यान, समाधि, ईश्वरीय निर्देश, आस्तिकता इत्यादि ब्रह्ममा प्रवेश दिलाउने स्वाभाविक क्षमताका साथ त्यही साधक ब्राह्मण श्रेणीको कहलाउँछ। यो ब्राह्मण श्रेणीको कर्मको निम्नतम सीमा हो। जब त्यही साधक ब्रह्ममा स्थित हुन्छ, त्यस अन्तिम सीमामा त्यो स्वयंमा न ब्राह्मण रहन्छ, न क्षत्रिय, न वैशय, न शूद्र, तर अर्काको मार्गदर्शनको लागि त्यही ब्राह्मण हो। कर्म एउटै छ- नियत कर्म, आराधना। अवस्था-भेदले यसै कर्मलाई ठूलो सानो चार सीढीहरूमा बाँडियो। कसले बाँड्यो? कुनै योगेश्वरले बाँड्यो, अव्यक्त स्थितिभएका महापुरुषले बाँडे। उसको कर्त्ता म अविनाशीलाई अकर्त्ता नै जान। किन?-

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते।।१४।।

किनकि कर्मको फलमा मेरो लगाव छैन। कर्मको फल के हो? श्रीकृष्णले पछाडि भन्नुभएको थियो कि यज्ञ जसबाट पूराहुन्छ, त्यस क्रियाको नाम कर्म हो र पूर्तिकालमा यज्ञले जसको रचना गर्दछ, त्यस ज्ञानामृतको पान गर्नेले शाश्वत, सनातन ब्रह्ममा प्रवेश पाउँछ। कर्मको परिणाम हो परमात्मा, त्यस परमात्माको चाहना पनि अब मलाई छैन, किनकि त्यो मबाट बेग्लै छैन। म अव्यक्त स्वरूप हुँ, त्यसैको स्थितिवाल हुँ। अब अगाडि कुनै सत्ता छैन, जसको लागि यस कर्ममा स्नेह राखूँ। यसैले कर्मले मलाई लिपायमान गर्दैन र यसै स्तरबाट जसले मलाई जान्दछ अर्थात् जो कर्मको परिणाम परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ, त्यसलाई पनि कर्मले बाँध्दैन। जस्तै श्रीकृष्ण, त्यस्तै त्यस स्तरले जान्ने महापुरुष।

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्।।१५।।

अर्जुन! पहिले हुने मोक्षको इच्छागर्ने पुरुषहरूद्वारा पनि यही जानेर कर्म गरियो। के जानेर? यही कि जब कर्महरूको परिणाम परमात्मा अलग नरहुन, कर्महरूको परिणाम परमात्माको लगाव न रहेमा त्यस पुरुषलाई कर्मले बाँध्दैन। श्रीकृष्ण यस्तै स्थिति भएको हुनुहुन्छ यसैले उनी कर्ममा लिपायमान हुँदैनन् र त्यही स्तरबाट हामीले पनि जानेमा हामीलाई पनि कर्मले बाँध्दैन। जस्तो श्रीकृष्ण, ठीक त्यसै स्तरबाट जसले पनि जान्नेछ, त्यस्तै त्यो पुरुष पनि कर्मबन्धनबाट मुक्त हुनेछ। अब श्रीकृष्ण 'भगवान', 'महात्मा', 'अव्यक्त', योगेश्वर वा महायोगेश्वर जे सुकै भए पनि, त्यो स्वरूप सबैका लागि हुन्। यही सम्झेर पहिलेका मुमुक्षु पुरुषहरूले, मोक्षको इच्छा भएका पुरुषहरूले कर्ममा पाइला राखे। यसैले अर्जुन! तिमी पनि पूर्वजहरूद्वारा सधैं गर्ने गरिएको यसै कर्मलाई गर। यो नै कल्याणको एकमात्र मार्ग हो।

अहिलेसम्म योगेशवर श्रीकृष्णले कर्म गर्नमा नै बल (जोड) दिनुभयो, तर यो स्पष्ट गर्नु भएन कि कर्म के हो? अध्याय दुईमा वहाँले कर्मको नाम मात्र लिनुभयो कि अब यसैलाई तिमी निष्काम कर्मको विषयमा सुन। त्यसको विशेषताहरूको वर्णन गर्नुभयो कि, यो जन्म-मरणको महान् भयबाट रक्षा

गर्दछ। कर्म गर्ने बेलामा सावधानीका वर्णन गर्नुभयो; तर यो भन्नुभएन कि कर्म के हो? अध्याय तीनमा वहाँले भन्नुभयो कि ज्ञानमार्ग राम्रो लागोस् वा निष्काम कर्मयोग, कर्म त गर्नु नै पर्दछ। न कर्मलाई त्यागेर कोही ज्ञानी हुन्छ र कर्मलाई नै आरम्भ नगर्नाले कुनै निष्कर्मी। हठवश जो गर्दैन, ऊ दम्भी हो। यसैले मनद्वारा इन्द्रियहरूलाई वशमा राखेर कर्म गर। कुन कर्म गरूँ? अनि भन्नुभयो– नियत कर्म। अब यो निर्धारित कर्म कुन हो? भन्नुभयो– यज्ञको प्रक्रिया नै नियत कर्म हो। एक नवीन प्रश्न दिनुभयो कि यज्ञ के हो, जसलाई गरेपछि कर्म हुन सकोस्? त्यहाँ पनि यज्ञको उत्पत्ति बताउनुभयो, उसको विशेषताहरूको वर्णन गर्नुभयो; तर यज्ञको बारेमा भन्नु भएन जसबाट कर्मलाई सम्झन सकियोस्। अहिलेसम्म यो स्पष्ट भएन कि कर्म के हो? अब भन्नुहुन्छ कि, अर्जुन! कर्म के हो? अकर्म के हो? यस विषयमा ठूला-ठूला विद्वान् पनि मोहित छन्, यसलाई राम्रो ढंगले बुझ्नु पर्दछ–

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्।।१६।।

कर्म के हो र अकर्म के हो?– यस विषयमा बुद्धिमान् पुरुष पनि मोहित छन्। यसैले म त्यो कर्म तिम्रो लागि राम्रो ढंगले भन्नेछु, जसलाई जानेर तिमी '**अशुभात् मोक्ष्यसे**'– अशुभ अर्थात् संसार-बन्धनबाट मुक्त हुनेछौ। कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो, जसले संसार-बन्धनबाट मुक्ति दिलाउँछ। यसै कर्मलाई जान्नको लागि श्रीकृष्ण पुनः भन्नुहुन्छ–

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः।।१७।।

कर्मको स्वरूप पनि जान्नु पर्दछ, अकर्मको स्वरूप पनि बुझ्नु पर्दछ र विकर्म अर्थात् विकल्पशून्य विशेष कर्म, जो आप्तपुरुषहरूद्वारा हुन्छ, उसलाई पनि जान्नु पर्दछ; किनकि कर्मको गति गहन छ। कतिपय मानिसहरूले विकर्मको अर्थ '**निषिद्ध कर्म**'– मनलगाएर गरेको कर्म इत्यादि गरेका छन्। वस्तुतः यहाँ 'वि' उपसर्ग विशिष्टताको द्योतक हो। प्राप्तिको पश्चात् महापुरुषहरूको कर्म विकल्पशून्य छ। आत्मस्थित, आत्मतृप्त, आप्तकाम महापुरुषहरूलाई

न त कर्म गर्नाले कुनै लाभ छ, न छोड्नाले कुनै हानि नै हुन्छ। तापनि उनीहरू पछिको पींढीहरूको हितको लागि कर्म गर्छन्। यस्तो कर्म विकल्पशून्य छ, विशुद्ध छ र यही कर्म विकर्म भनिन्छ।

उदाहरणार्थ गीतामा जहाँ पनि कुनै कार्यमा 'वि' उपसर्ग लागेको छ, त्यसको विशेषताको द्योतक हो, निकृष्टताको होइन। यथा– **'योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।' (गीता ५/७)** जो योगयुक्त छ, त्यो विशेषरूपबाट शुद्ध आत्मावाला, विशेषरूपबाट जितेको अन्तःकरणवाला इत्यादि विशेषताको नै द्योतक हो। यसप्रकार गीतामा ठाउँ–ठाउँमा 'वि' को प्रयोग भएको छ, जो विशेष पूर्णताको द्योतक हो। यसैप्रकार 'विकर्म' पनि विशिष्ट कर्मको द्योतक हो, जो प्राप्तिको पश्चात् महापुरुषहरूद्वारा सम्पादित हुन्छ। जसले शुभ–अशुभ संस्कार दिंदैन। अहिले तपाईले विकर्मलाई हेर्नुभयो, रह्यो कर्म र अकर्म, जसलाई अगाडिका श्लोकमा बुझ्ने प्रयास गर्नुस्। यदि यहाँ कर्म–अकर्मको विभाजन बुझ्नु भएन भने कहिलै पनि बुझ्नु हुन्न–

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्।।१८।।

जो पुरुष कर्ममा अकर्म देख्दछ, कर्म भनेको आराधना अर्थात् आराधना गर्छ र यो पनि सम्झनु कि गर्नेमानिस म होइन बरू गुणहरूको अवस्था नै चिन्तनमा मलाई नियुक्त गर्दछ, 'म इष्टद्वारा संचालित हुँ–' यस्तो हेरोस् र जब यसप्रकार अकर्म हेर्नेको क्षमता आउँछ र धारावाहिक रूपमा कर्म हुँदै रहन्छ, तब सम्झनु कि कर्म सही दिशामा भइरहेछ। त्यही पुरुष मनुष्यमा बुद्धिमान् छ, मानिसमा योगी छ, योगबाट युक्त बुद्धिवाला छ र सम्पूर्ण कर्म गर्नेवाला छ। त्यसद्वारा कर्म गर्नमा अलिकति पनि त्रुटि रहदैन।

सारांशतः आराधना नै कर्म हो। त्यस कर्मलाई गरौं र गर्दा–गर्दै अकर्म देख्यौं कि म त यन्त्रमात्र हुँ, गराउने इष्ट हो र म गुणद्वारा उत्पन्न अवस्थाको अनुसार नै चेष्टा गर्न पाउँछु। जब अकर्मको यो क्षमता आउँछ र धारावाहिक कर्म हुँदै रहोस् तब मात्र परम कल्याणको स्थिति दिलाउने कर्म हुन्छ। 'पूज्य

महाराजज्यू' भन्नुहुन्थ्यो कि 'जबसम्म इष्ट रथी हुँदैन, रोकथाम गर्दैन, तबसम्म सही मात्रामा साधनाका आरम्भ नै हुँदैन।' यसको पूर्व जे जति पनि गरिन्छ, कर्ममा प्रवेशको प्रयासभन्दा बढी केही पनि होइन। हलोका सम्पूर्ण भार गोरुको काँधमा नै रहन्छ तापनि खेतको जोताई हलोजोत्नेको नै देन हो। ठीक यसैप्रकार साधनको सम्पूर्ण भार साधकमाथि नै रहन्छ, तर वास्तविक साधक त इष्ट हो जो उसको पछाडि लागेको छ, जो उसको मार्ग-दर्शन गर्दछ। जबसम्म इष्ट निर्णय दिंदैन, तबसम्म तपाई सम्झन सक्नुहुन्न कि हामीबाट के भयो? हामी प्रकृतिमा भौतारि रहन्छौं वा परमात्मामा? यसप्रकार इष्टको निर्देशनमा जो साधक यस आत्मिक पथमा अग्रसर हुन्छ, आफूलाई अकर्त्ता सम्झेर धारावाहिक कर्म गर्दछ त्यो बुद्धिमान् हो, उसको जानकारी यथार्थ हो, त्यो नै योगी हो। जिज्ञासा स्वाभाविक छ कि कर्म गर्दै रहनेछु वा कुनै दिन कर्मबाट छुटकारा पनि मिल्नेछ? यसमा योगेश्वर भन्नुहुन्छ-

श्रीकृष्णको अनुसार जे जति गरिन्छ, त्यो कर्म होइन। कर्म एउटा निर्धारित गरिएको क्रिया हो। '**नियतं कुरु कर्म त्वं**'- अर्जुन! तिमी निर्धारित कर्मलाई गर। निर्धारित कर्म के हो? अनि भन्नुभयो, '**यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।**'- यज्ञलाई कार्यरूप दिनु नै कर्म हो। तब यसको अतिरिक्त जे जति गरिन्छ, के त्यो कर्म होइन? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ, '**अन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः**'- यस यज्ञलाई कार्यरूप दिने बाहेक जे जति गरिन्छ, त्यो यसै लोकको बन्धन हो, न कि कर्म। '**तदर्थं कर्म**'- अर्जुन! त्यस यज्ञको पूर्तिकोलागि राम्ररी आचरण गर र जब यज्ञको स्वरूप भन्नुभयो, तब त्यो शुद्धरूपले आराधनाको एउटा विधि-विशेष हो, जो त्यस आराध्यदेवसम्म पुऱ्याएर त्यसमा विलय दिलाउँछ।

यस यज्ञमा इन्द्रियहरूको दमन, मनका शमन, दैवी सम्पद्‌को अर्जन इत्यादि भन्दै अन्त्यमा भन्नुभयो- धेरै योगी प्राण र अपानको गतिलाई निरोध गरेर प्राणायामको परायण हुन्छन्, जहाँ न भित्रबाट संकल्प उठ्छ न बाहिरी वातावरणको सङ्कल्प मनभित्र प्रविष्ट हुनपाउँछ। यस्तो स्थितिमा चित्तको सर्वथा निरोध र निरुद्ध चित्तको पनि विलयकालमा त्यो पुरुष '**यान्ति ब्रह्म**

सनातनम्'– शाश्वत, सनातन ब्रह्ममा प्रवेश पाउँन्छ। यी सबै यज्ञ हुन्, जसलाई कार्यरूप दिनेको नाम कर्म हो। अतः कर्मको शुद्ध अर्थ हो 'आराधना', कर्मको अर्थ हो 'भजन', कर्मको अर्थ हो यो साधनालाई राम्रो ढंगले सम्पादित गर्नु, जसको विशद् वर्णन यसै अध्यायमा अगाडि आउँदैछ। यहा कर्म र अकर्मलाई मात्र विभाजन गरियो, जसबाट कर्मगर्ने बेलामा त्यसलाई सही दिशा दिन सकियोस् र त्यस अनुसार हिड्न सकियोस्।

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः।।१९।।

अर्जुन! **'यस्य सर्वे समारम्भाः'**– जुन पुरुषद्वारा सम्पूर्णताबाट आरम्भ गरेको क्रिया (जसलाई पछिलो श्लोकमा भने कि– अकर्म हेर्ने क्षमता आएपछि कर्ममा प्रवृत्त हुनेवाला पुरुष सम्पूर्ण कर्महरूलाई गर्नेवाला हो। जसको गराईमा केही पनि त्रुटि छैन) **'कामसङ्कल्पवर्जिताः'**– क्रमशः उत्थान हुँदा–हुँदै यति सूक्ष्म भयो कि वासना र मनको सङकल्प–विकल्पबाट माथि उठयो (कामना र सङकल्पको निरोध हुनु मनको विजितावस्था हो। अतः कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो, जसले यस मनलाई कामना र सङकल्प–विकल्पबाट माथि उठाउँछ), त्यस समय **'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्'**– अन्तिम सङकल्पको पनि शमनको साथ, जसलाई हामी जान्दैनौं, जसलाई जान्नकोलागि हामी इच्छुक थियौं, त्यस परमात्माको प्रत्यक्ष जानकारी हुन्छ। क्रियात्मक पथमा हिंडेर परमात्माको प्रत्यक्ष जानकारीको नाम नै 'ज्ञान' हो। त्यस ज्ञानको साथै **'दग्धकर्माणम्'**– कर्म सधैंको लागि दग्ध हुन्छन्। जसलाई पाउनु थियो पाइसक्यो, अगाडि कुनै सत्ता छैन जसलाई शोध गरुँ। यसैले कर्म गरेर खोज्ने पनि कसलाई? त्यस जानकारीको साथ कर्मको आवश्यकता समाप्त हुन्छ। यस्तो स्थिति हुनेलाई नै बोधस्वरूप महापुरुषले 'पंडित' भनेर सम्बोधित गर्नुभएको छ। उसको जानकारी पूर्ण छ। यस्तो स्थिति भएका महापुरुष के गर्छ? कसरी बस्छ? वहाँको स्वभावमा प्रकाश पार्नुहुन्छ–

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः।।२०।।

अर्जुन! त्यो पुरुष सांसारिक आश्रयबाटरहित भएर नित्यवस्तु परमात्मामा नै तृप्त भएर, कर्मको फल परमात्माको आसक्तिलाई पनि त्यागेर (किनकि परमात्मा पनि अब अलग छैन) कर्ममा राम्रो ढंगले लागेर पनि केही गर्दैन।

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्।।२१।।

जसले अन्तःकरण र शरीरलाई जितीलियो, भोगको सम्पूर्ण सामग्री जसले त्यागीदियो, यस्तो आशारहित पुरुषको शरीर मात्र कर्म गरेको देखिन्छ। वस्तुतः उसले केही पनि गर्दैन, त्यसैले पापलाई प्राप्त हुँदैन। त्यो पूर्णत्वलाई प्राप्त छ, यसैले आवागमनलाई प्राप्त हुँदैन।

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते।।२२।।

जे जति स्वतः रूपले प्राप्त छ, त्यसमा संतुष्ट रहनेवाला, सुख-दुःख र राग-द्वेष र हर्ष-शोक आदि द्वन्द्वबाट पर, '**विमत्सरः**'- ईर्ष्यारहित तथा सिद्धि र असिद्धिमा समभावभएको पुरुष कर्मलाई गरेर पनि बाँधिन्दैन। सिद्धि अर्थात् जसलाई पाउनु थियो त्यो अब फरक छैन र त्यो कहिल्यै विलग पनि हुने छैन, यसैले असिद्धिको पनि भय छैन; यसप्रकार सिद्धि र असिद्धिमा समभावहुने पुरुष कर्म गरेर पनि बाँधिन्दैन। कुन कर्म ऊ गर्दछ? त्यही नियत कर्म, यज्ञको प्रक्रिया। यसैलाई दोहोऱ्याउँदै भन्नुहुन्छ-

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते।।२३।।

अर्जुन! '**यज्ञायाचरतः कर्म**'- यज्ञको आचरण नै कर्म हो र साक्षात्कारको नाम नै ज्ञान हो। यस यज्ञको आचरण गरेर साक्षात्कारको साथ ज्ञानमा स्थित, संग-दोष र आसक्तिबाट रहित मुक्त पुरुषको सम्पूर्ण कर्म राम्ररी विलीन हुन्छ। त्यो कर्म कुनै परिणाम उत्पन्न गर्न पाउँदैन; किनकि कर्मको फल परमात्मा त्यसबाट अलग रहेन। अब फलमा कुन फल लाग्नेछ? यसैले ती मुक्त पुरुषहरूलाई आफ्नो लागि कर्म गर्ने आवश्यकता समाप्त

हुन्छ। फेरि पनि लोक-संग्रहको लागि ऊ कर्म गरिरहन्छ र गर्दागर्दै पनि ऊ यी कर्महरूमा लिप्त हुँदैन। जब गर्छन्, तब लिप्त किन हुँदैन? यसमा भन्नुहुन्छ-

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना।।२४।।

त्यस्ता मुक्त पुरुषको समर्पण ब्रह्म हो, हवि ब्रह्म हो, अग्नि पनि ब्रह्म नै हो अर्थात् ब्रह्मरूप अग्निमा ब्रह्मरूपी कर्ताद्वारा जो हवन गरिन्छ, त्यो पनि ब्रह्म हो। '**ब्रह्मकर्म समाधिना**'- जसको कर्म ब्रह्मको स्पर्श गरेर समाधिस्थ भइसकेका छन्, त्यसमा विलय भइसकेका छन्, त्यस्ता महापुरुषका लागि जो प्राप्तहुने योग्य छ, त्यो पनि ब्रह्म नै हो। ऊ आफू केही गर्दैन, लोकसङ्ग्रहको निम्ति कर्ममा लागिरहन्छ।

यो त प्राप्तिवाला महापुरुषका लक्षण हुन्, तर कर्ममा प्रवेश गर्ने प्रारम्भिक साधक कुन यज्ञ गर्दछन्?

पछिल्लो अध्यायमा श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो- अर्जुन! कर्म गर। कुन कर्म? वहाँले भन्नुभयो 'नियतकर्म'- निर्धारित गरिएको कर्म गर। निर्धारित कर्म कुन हो? तब '**यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।**' (३/९) अर्जुन! यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। यो यज्ञबाहेक अरु जे जति गरिन्छ, त्यो यसै लोकको बन्धन हो, कर्म होइन। कर्मले त संसार-बन्धनबाट मोक्ष प्राप्त गराउँछ, अतः '**तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर।।**'- त्यस यज्ञको पूर्तिको लागि सँगदोषबाट अलग रहेर राम्ररी यज्ञको आचरण गर। यहाँ एउटा नवीन प्रश्न योगेश्वरले दिनुभयो- त्यो यज्ञ के हो, जसलाई गरौं र कर्म हामीबाट पार लागोस्? वहाँले कर्मका विशेषताहरूमा बल दिनुभयो र भन्नुभयो- यज्ञ आयो कहाँबाट? यज्ञले के दिन्छ? त्यसका विशेषताहरूका चित्रण गर्नुभयो, तर अहिलेसम्म यो भन्नुभएन कि यज्ञ के हो?

अब यहाँ त्यही यज्ञलाई स्पष्ट पार्नुहुन्छ-

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति।।२५।।

गतश्लोकमा योगेश्वर श्रीकृष्णले परमात्म-स्थित महापुरुषको यज्ञको निरूपण गर्नुभयो, तर अर्को योगी जो अहिले त्यस तत्वमा स्थित छैन, क्रियामा प्रवेश गर्नेहरू हुन्, उनीहरूले आरम्भ कहाँबाट गरुँन्? यसमा भन्नुहुन्छ कि अर्को योगी 'दैवम् यज्ञम्'- अर्थात् दैवी सम्पद्लाई आफ्नो हृदयमा बलशाली बनाउँछन्, जसको लागि ब्रह्माको निर्देश थियो कि यस यज्ञद्वारा तिमीहरू देवताहरूको उन्नति गर। जब-जब हृदय-देशमा दैवी सम्पद् अर्जित हुनेछ त्यही तिम्रो प्रगति हुनेछ र परस्पर उन्नति गरेर परमश्रेयलाई प्राप्त गर। दैवी सम्पद्लाई हृदय-देशमा बलशाली बनाउनु प्रवेशिका श्रेणीको योगीहरूको यज्ञ हो।

त्यो दैवी सम्पद् अध्याय १६को आरम्भिक तीन श्लोकमा वर्णित छन् जो हुन् त सबैमा छ, मात्र महत्वपूर्ण कर्त्तव्य सम्झेर त्यसलाई जागृति गर, त्यसमा लाग। यसैलाई इंगित गर्दै योगेश्वरले भन्नुभयो कि अर्जुन! तिमी शोक नगर, किनकि तिमी दैवी सम्पद्लाई प्राप्त भएकाछौ, तिमी ममा निवास गर्नेछौ, मेरै शाश्वत स्वरूप प्राप्त गर्नेछौ, किनकि यो दैवी सम्पद् परम कल्याणको लागि नै हो र यसको विपरीत आसुरी सम्पद् नीच र अधम योनिहरूको कारण हो। यसै आसुरी सम्पद्को हवन हुनथाल्छ, यसैले यो यज्ञ हो र यहींबाट योगको आरम्भ हुन्छ।

अर्को योगी '**ब्रह्माग्नौ**'- परब्रह्म अग्निमा यज्ञको द्वारा नै यज्ञको अनुष्ठान गर्दछन्। श्रीकृष्णले अगाडि भन्नुभयो कि यस शरीरमा 'अधियज्ञ' म हुँ। यज्ञको अधिष्ठाता अर्थात् यज्ञ जसमा विलय हुन्छन्, त्यो पुरुष म हुँ। श्रीकृष्ण एक योगी हुनुहुन्थ्यो, सद्गुरु हुनुहुन्थ्यो। यसप्रकार अर्को योगीजन ब्रह्मरूपी अग्निमा यज्ञ अर्थात् यज्ञस्वरूप सद्गुरुलाई उद्देश्य बनाएर यज्ञको अनुष्ठान गर्दछन्; सारांशतः सद्गुरुको स्वरूपको ध्यान गर्दछन्।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति।।२६।।

अरु योगीजन श्रोत्रादिक (श्रोत्र, नेत्र, त्वचा, जिह्वा, नासिका) सबै इन्द्रियहरूलाई संयमरूपी अग्निमा हवन गर्दछन्। अर्थात् इन्द्रियहरूलाई

विषयादिबाट समेटेर संयम गर्दछन्। यहाँ आगो बल्दैन। जस्तै आगोमा हालेपछि सबै वस्तु भस्मसात् हुन्छन्, ठीक त्यसै गरी संयम पनि एउटा अग्नि हो, जो इन्द्रियहरूका सम्पूर्ण बहिर्मुखी प्रवाह (वेग)लाई दग्ध पारिदिन्छ। अर्को योगीले शब्दादिक (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध) विषयहरूलाई इन्द्रियरूपी अग्निमा हवन गर्दछन् अर्थात् उनको आशय बदलेर साधनापरक बनाउँछ।

साधकले संसारमा बसेर नै भजन गर्नुछ। सांसारिक मानिसहरूको राम्रो-नराम्रो शब्द त्यससँग ठक्कर खाई नै रहन्छन्। विषयोत्तेजक त्यस्ता शब्दहरू सुन्नासाथ साधक तिनको आशयलाई योग, वैराग्य सहायक, वैराग्योत्तेजक भावहरूमा बदलेर इन्द्रियरूपी अग्निमा हवन गरिदिन्छ। जस्तो कि एकपल्ट अर्जुन आफ्नो चिन्तानमा लागेका थिए, आकस्मात् उसको कर्ण-विवरमा संगीत लहरी झंकृत भयो। उसले टाउको उठाएर हेरे, उर्वशी उभिएकी थिइन्, जो एउटा वेश्या थिइन्। सबै त्यसको रूपमा मुग्ध भएर हल्लिरहेका थिए, तर अर्जुनले उसलाई स्नेहयुक्त दृष्टिले मातृवत् हेरे। त्यस शब्दरूपबाट प्राप्त हुने विकार विलीन भए।

यहाँ इन्द्रिय नै अग्नि हो। अग्निमा हालिएको वस्तु जस्तै भस्मसात् हुन्छ, त्यसै गरी आशय बदलेर इष्टको अनुकूल ढालि सकेपछि विषयोत्तेजक शब्द रूप, रस, गन्ध, स्पर्श र शब्द पनि भस्म भएर जान्छन्, साधकमा दुष्प्रभाव पार्न सक्तैनन्। साधक ती शब्दादिहरूमा कुनै रुचि लिंदैन र ग्रहण पनि गर्दैन।

यस श्लोकमा 'अपरे', 'अन्ये' शब्द एउटै साधकको उच्च-नीच अवस्थाहरू हुन्। एउटै यज्ञकर्त्ताको उच्च-नीच स्तर हुन्, न कि 'अपरे'-'अपरे' भन्नाले बेग्ला-बेग्लै यज्ञ।

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते।।२७।।

अहिलेसम्म योगेश्वरले जुन यज्ञको चर्चा गर्नुभयो, त्यसमा क्रमशः दैवी सम्पद्लाई अर्जित गरिन्छ, इन्द्रियहरूको सम्पूर्ण चेष्टाहरूलाई संयम गरिन्छ, अचानक विषयोत्तेजक शब्दादिकहरू टकराएपछि त्यसको आशय बदलेर

त्यसबाट बच्ने गरिन्छ। यसबाट उन्नत अवस्था भएमा अर्को योगीजन सम्पूर्ण इन्द्रियहरूका चेष्टाहरू तथा प्राणको व्यापारलाई साक्षात्कारसहित ज्ञानद्वारा प्रकाशित परमात्म-स्थितरूपी योगाग्निमा हवन गर्दछन्। जब संयमको पकड आत्मासंग हुन्छ, प्राण र इन्द्रियहरूको व्यापार पनि शान्त हुन्छ, त्यस बेला विषयलाई उद्दीप्त गर्ने र इष्टमा प्रवृत्ति दिलाउने दुबै धाराहरू आत्मसात् हुन्छन्। परमात्मामा स्थिति मिल्छ। यज्ञको परिणाम निस्किन्छ। यो नै यज्ञको पराकाष्ठा हो। जुन परमात्मालाई पाउनु थियो, त्यसैमा स्थिति आयो भने बाँकी के रह्यो? फेरि योगेश्वर श्रीकृष्ण यज्ञलाई राम्रो ढंगले बुझाउनु हुन्छ-

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा　योगयज्ञास्तथापरे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः।।२८।।

अनेकौं मानिस द्रव्य-यज्ञ गर्दछन् अर्थात् आत्मपथमा, महापुरुषहरूको सेवामा पत्र-पुष्प अर्पण गर्दछन्। तिनीहरू समर्पणको साथ महापुरुषको सेवामा द्रव्य लगाउँछन्। श्रीकृष्ण अगाडि भन्नुहुन्छ- भक्ति-भावबाट पत्र-पुष्प, फल, जल जे जति पनि मलाई दिन्छौ, त्यसलाई म खान्छु र उसको परमकल्याण-सृजन गर्ने हुन्छु, यो पनि यज्ञ नै हो। प्रत्येक आत्माको सेवागर्नु, बाटो बिराएकालाई आत्म-पथमा ल्याउनु द्रव्ययज्ञ हो; किनकि प्राकृतिक संस्कारहरूलाई भस्म गर्नमा समर्थ छ।

यसैप्रकार कैयौं पुरुष '**तपोयज्ञाः**'- स्वधर्म पालनमा इन्द्रियहरूलाई तताउने गर्छन् अर्थात् स्वभावबाट उत्पन्न क्षमताको अनुसार यज्ञको निम्न र उन्नत अवस्थाहरूको माझ तात्छन्। यसै पथको अल्पज्ञतामा पहिलो श्रेणीको साधक शूद्र परिचर्याद्वारा, वैश्य दैवी सम्पद्को संग्रहहरूद्वारा, क्षत्रिय काम-क्रोधादिको उन्मूलनद्वारा र ब्राह्मण ब्रह्ममा प्रवेशको योग्यताको स्तरबाट इन्द्रियहरूलाई तताउँछन्। सबैलाई एकनासे परिश्रम गर्नुपर्दछ। वास्तवमा यज्ञ एउटै छ। अवस्थाको अनुसार उच्च-नीच श्रेणीहरू पार हुँदै जान्छन्।

पुज्य महाराजज्यू भन्नुहुन्थ्यो- "मनसहित इन्द्रियहरू र शरीरलाई लक्ष्यको अनुरूप तताउनु नै तप कहलाउँछ। यिनीहरू लक्ष्यबाट टाढा भाग्नेछन्, यिनीहरूलाई समेटेर उतैतिर लगाऊ।"

अनेक पुरुष योग-यज्ञको आचरण गर्दछन्। प्रकृतिमा भौंतारिदै गरेको आत्माको प्रकृतिदेखि पर परमात्मासंग मिलनको नाम 'योग' हो। योगको परिभाषा अध्याय ६/२३मा द्रष्टव्य छ। सामान्यतः दुई वस्तुहरूको मिलन योग कहलाउँछ। कागजबाट कलम मिल्यो, थाली र मेच मिल्यो, अनि के योग भयो? होइन, यी त पंचभूतहरूबाट निर्मित पदार्थ हुन्; एउटै हुन्, दुइटा होइनन्? दुई प्रकृति र पुरुष हुन्। प्रकृतिमा स्थित आत्मा आफ्नै शाश्वत रूप परमात्मामा प्रवेश पाउँछ तब प्रकृति पुरुषमा विलीन हुन्छ, यो नै योग हो। अतः अनेक पुरुष यस मिलनमा सहायक शम, दम इत्यादि नियमहरूलाई राम्रो ढंगले आचरण गर्दछन्। योग-यज्ञ गर्ने तथा अहिंसादि तीक्ष्ण व्रतबाट युक्त यत्नशील पुरुष '**स्वाध्याय ज्ञानयज्ञाश्च**'- स्वयंको अध्ययन, स्व-रूपको अध्ययन गर्नेहरू ज्ञानयज्ञका कर्त्ता हुन्। यहाँ योगका अंगहरू (यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान र समाधि) लाई अहिंसादि तीक्ष्ण व्रतबाट निर्दिष्ट गरिएको छ। अनेक मानिस स्वाध्याय गर्दछन्। पुस्तक पढ्नु त स्वाध्यायको आरम्भिक स्तर मात्र हो, विशुद्ध स्वाध्याय हो- स्वयंको अध्ययन, जसबाट स्वरूपको उपलब्धि हुन्छ, जसको परिणाम हो ज्ञान अर्थात् साक्षात्कार।

यज्ञको अगाडिको चरण बारेमा भन्नुहुन्छ-

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः।।२९।।

धेरै योगीहरूले अपान वायुमा प्राणवायुको हवन गर्दछन् र यसैप्रकार प्राणवायुमा अपान वायुको हवन गर्दछन्। यसबाट सूक्ष्म अवस्था भएमा अरु योगीजन प्राण र अपान दुबैको गति रोकेर प्राणायाम परायण हुन्छन्।

जसलाई श्रीकृष्ण प्राण-अपान भन्नुहुन्छ, त्यसैलाई महात्मा बुद्ध 'अनापन' भन्नुहुन्छ। यसैलाई वहाँले श्वास-प्रश्वास पनि भन्नुभयो। प्राण त्यो श्वास हो, जसलाई तपाई भित्र लिनुहुन्छ र अपान त्यो श्वास हो, जसलाई तपाई बाहिर छोड्नु हुन्छ। योगीहरूको अनुभूति छ कि तपाई श्वाससँग बाहिर वायुमण्डलको सङ्कल्प पनि ग्रहण गर्नुहुन्छ र प्रश्वासमा यसैप्रकार आन्तरिक राम्रो-नराम्रो चिन्तनका लहर फ्याँक्नु हुन्छ। बाहिरी कुनै संकल्पलाई ग्रहण नगर्नु प्राणको

हवन हो तथा भित्र सङ्कल्पहरूलाई उठ्न नदिनु अपानको हवन हो। न भित्रबाट कुनै सङ्कल्पको स्फुरण होस् र न बाहिरी संसारमा चल्ने चिन्तन भित्र कुनै क्षोभ उत्पन्न गर्न सकोस्। यसप्रकार प्राण र अपान दुबैको गति सम भएपछि प्राणको याम अर्थात् निरोध हुन्छ, यो नै प्राणायाम हो। यो मनको विजितावस्था हो। प्राणलाई रोक्नु र मनलाई रोक्नु एउटै कुरा हो।

प्रत्येक महापुरुषले यस प्रकरणलाई लिएका छन्। वेदमा यसको उल्लेख छ– **'चत्वारि वाक् परिमिता पदानि'– (ऋग्वेद १/१६४/४५, अथर्ववेद ९/१५/२७)** यसैलाई 'पूज्य महाराजज्यू' भन्नुहुन्थ्यो– ''हो! एउटै नाम चार श्रेणीहरूमा जपिन्छ– बैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती र परा। बैखरी त्यसलाई भनिन्छ– जो व्यक्त हुनसकोस्। नामको यसप्रकारले उच्चारण होस् कि तपाईलाई सुनाई परोस् र उसलाई पनि सुनाई परोस् जो बाहिर बसेको छ। मध्यमा अर्थात् मध्यम स्वरमा जप, जसलाई तपाईले मात्र सुन्नुस, छेउमा बसेको व्यक्तिले पनि त्यस उचचारणलाई सुन्न नसकोस्। यो उच्चारण कण्ठबाट हुन्छ। विस्तार–विस्तारै नामको धुन बन्न जान्छ, ताँती लाग्नजान्छ। साधना अझ सूक्ष्मभएपछि पश्यन्ती अर्थात् नाम देख्ने अवस्था आउँछ, फेरि नामलाई जप्नु पर्दैन। यही नाम श्वासमा ढल्छ। मनलाई द्रष्टा बनाएर उभ्याई दिए हेरी मात्र राख्नुस् कि श्वास कहिले आउँछ? बाहिर कहिले निस्कन्छ? के भन्छ? महापुरुषहरूको भनाई छ कि श्वास नामबाहेक अरू केही भन्दैन। साधकले नामको जप गर्दैन, त्यसबाट उत्पन्न ध्वनिलाई मात्र सुन्छ, श्वासलाई मात्र हेर्छ, यसैले यसलाई 'पश्यन्ती' भनिन्छ।

पश्यन्तीमा मनलाई द्रष्टाको रूपमा उभ्याउनु पर्दछ, तर साधन बढि उन्नत भएमा सुन्नु पनि पर्दैन। एक पटक ध्यान लगाईदिएमा स्वतः सुनाई पर्नेछ। **'जपै न जपावै, अपने से आवै।'**– न आफु जप, न मनलाई सुन्नकोलागि बाध्य गर, जप चल्दै रहोस् यसैको नाम 'अजपा' हो। यस्तो होइन कि जप प्रारम्भ नै नगर्ने र अजपा आइपुग्यो। यदि कसैले जप आरम्भ गरेन भने अजपा नाम गरेको कुनै वस्तु त्यससँग रहँदैन। अजपाको अर्थ हो– हामी नजप्ने, तर जपले हाम्रो साथ नछोडोस्। एकपटक ध्यानको काँटा लगाएमा

जप प्रवाहित हुन्छ र अनवरत चलिनै रहन्छ। यस स्वाभाविक जपको नाम हो अजपा र यही हो 'परावाणी'को जप। यसले प्रकृतिबाट परको तत्व परमात्मामा प्रवेश दिलाउँछ। यसको अगाडि वाणीमा कुनै परिवर्तन छैन। परमको दिग्दर्शन गराएर त्यसैमा विलीन हुन्छ, यसैले यसलाई 'परा' भनिन्छ।

प्रस्तुत श्लोकमा योगेश्वर श्रीकृष्णले मात्र श्वासमा ध्यानदिन भन्नुभयो, जबकि अगाडि स्वयं 'ओम्'को जपमा बल दिनुहुन्छ। गौतम बुद्ध पनि 'अनापान सती'मा श्वास–प्रश्वासको नै चर्चा गर्नुहुन्छ। अन्ततः ती महापुरुष भन्न के चाहन्छन्? वस्तुतः प्रारम्भमा बैखरी, त्यसबाट मध्यमा र उन्नत भएपछि जपको पश्यन्ती अवस्थामा श्वास पकडमा आउँछ। त्यस बेला जप श्वासमा समाहित भएको पाइन्छ, फेरि के जप्ने? फेरि श्वासलाई हेर्नु मात्र, यसैले प्राण–अपान मात्र भन्यो, 'नाम जप'– यस्तो भनेन, कारण भन्नुको आवश्यकता छैन। यदि भन्नुहुन्छ भने अलमलिएर तलको श्रेणीहरूमा घुमि रहनेछ। महात्मा बुद्ध, 'गुरुदेव भगवान्' तथा प्रत्येक महापुरुष, जो यस मार्गबाट हिडिसकेका छन्, सबै एउटै कुरा भन्नुहुन्छ। बैखरी र मध्यमा नाम–जपको प्रवेश–द्वार मात्र हो पश्यन्तीबाट नै नाममा प्रवेश मिल्छ। परामा धारावाही हुनजान्छ, जसबाट जपले साथ छोड्दैन।

मन श्वाससँग जोडिएको छ। जब श्वासमा दृष्टि छ, श्वासमा नाम समाहित भइसकेको छ, भित्रबाट न कुनै सङ्कल्पको उत्थान छ र न बाहिरी वायुमण्डलको संकल्प भित्र प्रवेश गर्न पाउँछ, यो नै मनमाथि विजयको अवस्था हो। यसैको साथ यज्ञको परिणाम निस्केर आउँछ।

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः।।३०।।

अर्को नियमित आहार गर्ने प्राणको प्राणलाई नै हवन गर्दछन्। 'पूज्य महाराजज्यू' भन्नुहुन्थ्यो कि– "योगीको आहार दृढ, आसन दृढ र निद्रा दृढ हुनुपर्छ।" आहार–विहारमा नियन्त्रण अतिआवश्यक छ। यस्ता अनेक योगी प्राणलाई प्राणमा नै हवन गरिदिन्छन् अर्थात् श्वासलिनुमा नै ध्यान केन्द्रित राख्दछन्, प्रश्वासमा ध्यान दिंदैन। श्वास आएमा सुने 'ओम्', फेरि आएको

बेला 'ओम्' सुनी रहनु। यसप्रकार यज्ञहरूद्वारा नष्ट पापवाला यी सबै पुरुष यज्ञका जानकार हुन्। यी निर्दिष्ट विधिहरूमध्ये यदि कहींबाट गर्छन् भने ती सबै यज्ञका ज्ञाता हुन्। अब यज्ञको परिणाम भन्नुहुन्छ–

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम।।३१।।

कुरुश्रेष्ठ अर्जुन! '**यज्ञशिष्टामृतभुजो**'– यज्ञ जसको सृष्टि गर्दछ, जसलाई अवशेष छोड्छ, त्यो हो अमृत। उसको प्रत्यक्ष जानकारी ज्ञान हो। त्यस ज्ञानामृतलाई भोग्ने अर्थात् प्राप्त गर्ने योगीजन '**यान्ति ब्रह्म सनातनम्**'– शाश्वत सनातन परब्रह्ममा प्राप्त हुन्छन्। यज्ञ कुनै यस्तो वस्तु हो, जो पूर्ण हुनासाथ सनातन परब्रह्ममा प्रवेश गराउँछ। यज्ञ नगरेमा आपत्ति के छ? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि यज्ञरहित पुरुषलाई फेरि यो मनुष्यलोक अर्थात् मानव–शरीर पनि सुलभ हुँदैन, फेरि अरू लोक कसरी सुखदायी होला? त्यसको लागि तिर्यक् योनिहरू सुरक्षित छन्, यसभन्दा बढी केही छैन। अतः यज्ञगर्नु मनुष्यमात्रको लागि नितान्त आवश्यक छ–

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे।।३२।।

यसप्रकार उपर्युक्त धेरै प्रकारका यज्ञ वेदको वाणीमा भनिएका छन्, ब्रह्मको मुखले विस्तारित छन्। प्राप्तिको पश्चात् महापुरुषको शरीरलाई परब्रह्मले धारणा गरिलिन्छ। ब्रह्मबाट अभिन्न अवस्था भएका ती महात्माहरूको बुद्धि मात्र यन्त्र हुन्छ। उनीहरूद्वारा त्यो ब्रह्म नै बोल्दछ। उनीहरूको वाणीमा यो यज्ञहरूको विस्तार गरिएको छ।

यी सबै यज्ञहरूलाई तिमी '**कर्मजान् विद्धि**'– कर्मबाट उत्पन्न भएको जान। यसलाई पहिले पनि भनिएको छ– '**यज्ञः कर्मसमुद्भवः**' (३/१४)। उनलाई यसप्रकार क्रियात्मक जानेपछि (अहिले भनिएको थियो, यज्ञ गरेर जसको पाप नष्ट भइसकेको छ, उनी नै यज्ञका यथार्थ ज्ञाता हुन्। अर्जुन! तिमी 'विमोक्ष्यसे'– संसार–बन्धनबाट पूर्णतः छुटकारा पाउनेछौ। यहाँ योगेश्वरले

कर्म स्पष्ट गरिदिनुभयो। त्यो हरकत (क्रिया-कलाप) कर्म हो, जसबाट उपर्युक्त यज्ञ पूर्ण हुन्छ।

अब यदि दैवी सम्पद्को आर्जन, सद्गुरुको ध्यान, इन्द्रियहरूको संयम, श्वासको प्रश्वासमा हवन, प्रश्वासको श्वासमा हवन, प्राण-अपानको गतिको निरोध खेती गर्नाले हुन्छ, व्यापार-नौकरी वा राजनीति गर्नाले हुन्छ, तब तपाई गर्नुस्। यज्ञ त यस्तो प्रक्रिया हो, जो पूर्ण हुने बित्तिकै तत्क्षण परब्रह्ममा प्रवेश दिलाउँछ। बाहिरी कुनै पनि कार्यबाट तपाई तत्क्षण ब्रह्ममा प्रवेश पाउनुहुन्छ भने गर्नुस्।

वस्तुतः यी सबै यज्ञ चिन्तनका अन्तःक्रियाहरू हुन्, आराधनाको चित्रण हो, जसबाट आराध्यदेव विदित हुन्छ। यज्ञ त्यस आराध्यसम्मको दूरी तय गर्ने निर्धारित प्रक्रिया-विशेष हो। यो यज्ञ श्वास-प्रश्वास, प्राणायाम इत्यादि जुन क्रियाबाट सम्पन्न हुन्छ, त्यस कार्य-प्रणालीको नाम 'कर्म' हो। कर्मको शुद्ध अर्थ हो- आराधना, चिन्तन।

प्रायः मानिसहरू भन्दछन् कि संसारमा जे पनि गर्नुस्, भइसक्यो कर्म। कामनाबाटरहित भएर जे पनि गर्दैजाऔं, भैसक्यो निष्काम कर्मयोग। कोही भन्दछन् कि बढी लाभको लागि विदेशी वस्त्र बेच्नुहुन्छ भने तब तपाई सकामी हुनुहुन्छ, देश-सेवाका लागि स्वदेशी बेच्नुस् त भयो निष्काम कर्मयोग। निष्ठापूर्वक नोकरी गरौं, हानि-लाभको चिन्ताबाट मुक्त भएर व्यापार गरौं, अनि भयो नि त निष्काम कर्मयोग। जय-पराजयको भावनाबाट मुक्त भएर युद्ध गरौं, चुनाव लडौं, अनि भयो निष्कम? मर्नेछौ भन्ने मुक्ति हुनेछ? वस्तुतः यस्तो केही पनि छैन। योगेश्वर श्रीकृष्णले स्पष्ट शब्दमा भन्नुभयो कि यस निष्काम कर्ममा निर्धारित क्रिया एउटै हो- '**व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।**' अर्जुन! तिमी निर्धारित कर्मलाई गर। यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। यज्ञ के हो? श्वास-प्रश्वासको हवन, इन्द्रियहरूको संयम, यज्ञस्वरूप महापुरुषको ध्यान, प्राणायाम-प्राणहरूको निरोध। यही मनको विजेतावस्था हो। मनको प्रसार नै जगत् हो। श्रीकृष्णको शब्दमा '**इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।**' (**५/१९**)**-** ती पुरुषहरूद्वारा चराचर संसार यहीं जितियो, जसको मन समत्वमा

स्थित छ। मनको समत्व र संसारलाई जित्नुसँग के सम्बन्ध छ? यदि संसारलाई नै जित्यो भने टिक्यो कहाँ? अनि भन्नुहुन्छ, त्यो ब्रह्म निर्दोष र सम हुन् र यता मन पनि निर्दोष र समत्वको स्थितिमा भयो अतः त्यो ब्रह्ममा स्थित हुन्छ।

सारांशतः मनको प्रसार नै संसार हो। चराचर संसार नै हवन-सामग्रीको रूपमा छ। मनको सर्वथा निरोध हुनासाथ संसारको निरोध हुन्छ। मनको निरोधको साथै यज्ञको परिणाम निस्कन्छ। यज्ञले जसको सृष्टि गर्छ, त्यस ज्ञानामृतको पनि गर्ने पुरुष सनातन ब्रह्ममा प्रविष्ट हुन्छ। यो सबै यज्ञ ब्रह्मस्थित महापुरुषहरूको वाणीमा भनिएको हो। यस्तो होइन कि बेग्ला-बेग्लै सम्प्रदायको साधक बेग्ला-बेग्लै यज्ञ गर्दछन्, तर यी सबै यज्ञ एउटै साधकको उच्च-नीच अवस्थाहरू हुन्। यो यज्ञ जसबाट हुनलाग्छ, त्यस क्रियाको नाम कर्म हो। सम्पूर्ण गीतामा एउटा पनि श्लोक यस्तो छैन कि जसले सांसारिक कार्य-व्यापारको समर्थन गरोस्।

प्रायः यज्ञको नाम आएपछि मानिसहरू बाहिर एउटा यज्ञ-वेदी बनाएर तिल, जौ लिएर 'स्वाहा' भन्दै हवन आरम्भ गरिदिन्छन्। यो एउटा धोखा हो। द्रव्य-यज्ञ अर्को हो, उसलाई श्रीकृष्णले कैयौं पटक भन्नुभयो। पशु-बलि, वस्तु-दाह इत्यादिबाट यसको कुनै सम्बन्ध नै छैन।

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते।।३३।।

अर्जुन! सांसारिक द्रव्यहरूबाट सिद्धहुने यज्ञभन्दा ज्ञान-यज्ञ (जसको परिणाम ज्ञान (साक्षात्कार) हो, यज्ञले जसको सृष्टि गर्दछ, त्यस अमृत तत्वको जानकारीको नाम ज्ञान हो। यस्तो यज्ञ) श्रेयस्कर हो, परमकल्याणकारी हो। हे पार्थ! सम्पूर्ण कर्म ज्ञानमा समाप्त हुन्छन्, '**परिसमाप्यते**'- राम्रो ढंगले समाहित हुन्छन्। ज्ञान यज्ञको पराकाष्ठा हो। तत्पश्चात् कर्म गरेमा न कुनै लाभ छ, न छोडेपछि त्यस महापुरुषको कुनै क्षति नै हुन्छ।

यसप्रकार भौतिक द्रव्यबाट हुने यज्ञ पनि यज्ञ नै हुन्; तर त्यस यज्ञको तुलनामा, जसको परिणाम साक्षात्कार हो, त्यस ज्ञान-यज्ञभन्दा अत्यन्त न्यून

छन्। तपाईं करोडौंको हवन गर्नुस्, सैकडौं यज्ञवेदी बनाउनुस्, सत्पथमा द्रव्य लगाउनुस्, साधु-सन्त-महापुरुषहरूको सेवामा द्रव्य लगाउनुस; तर यस ज्ञान-यज्ञभन्दा अत्यन्त न्यून छ। वस्तुतः यज्ञ श्वास-प्रश्वासको हो, इन्द्रियहरूको संयमको हो, मनको निरोधको हो, जस्तो श्रीकृष्णले अहिले भन्नुभयो। यस यज्ञलाई प्राप्त कहाँबाट गर्ने? त्यसको विधि कहाँबाट सिक्ने? मन्दिर, मस्जिद, गिरजाघरमा मिल्नेछ वा पुस्तकमा? तीर्थयात्राहरूमा वा नुहाउनाले पाइनेछ? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- होइन, त्यसको त एउटै स्रोत छ तत्वस्थित महापुरुष; यथा-

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः।।३४।।

यसैले अर्जुन! तिमी तत्वदर्शी महापुरषको नजिक गएर, राम्रो ढंगले प्रणत भएर (दण्डवत्-प्रणाम गरेर, अहंकार त्यागेर, शरण भएर) राम्रो ढंगले सेवा गरेर, निष्कपट भावले प्रश्न गरेर तिमी त्यस ज्ञानलाई जान। ती तत्वलाई जान्ने ज्ञानीजन तिम्रोलागि त्यस ज्ञानको उपदेश गर्नेछन् साधना-पथमा लगाउने छन्। समर्पित भावले सेवा गरेपछि नै यस ज्ञानलाई सिक्ने क्षमता आउँछ। तत्वदर्शी महापुरुष परमतत्व परमात्माको प्रत्यक्ष दिग्दर्शन गर्नेहरू हुन्।उनी यज्ञको विधि-विशेषको ज्ञाता हुन्। उनीले नै तपाईलाई पनि सिखाउने छन्। यदि अरू यज्ञ हुन्थ्यो भने ज्ञानी तत्वदर्शीको के आवश्यकता थियो?

स्वयं भगवान्को सामुने नै अर्जुन उभेका थिए, भगवान् उसलाई तत्वदर्शीको समक्ष किन पठाउनु हुन्छ? वस्तुतः श्रीकृष्ण एउटा योगी हुनुहुन्थ्यो। उनको आशय छ कि आज त अनुरागी अर्जुन मेरो समक्ष उपस्थित छ, भविष्यमा अनुरागीहरूलाई भ्रम नहोस् कि श्रीकृष्ण गईसके, अब कसको शरणमा जाऊँ? यसैले वहाँले स्पष्ट गर्नुभयो कि तत्वदर्शीको समक्ष जाऊ। ती ज्ञानीजन तिमीलाई उपदेश गर्नेछन्। र-

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि।।३५।।

त्यस ज्ञानलाई उनीबाट सम्झेर तिमी यसप्रकार फेरि कहिलै पनि मोहमा हुनेछैनौं। उनले दिएको जानकारीद्वारा, त्यसको अनुकरण गरेमा तिमी आफ्नो आत्माको अन्तर्गत सम्पूर्ण भूतहरूलाई देख्नेछौ अर्थात् सबै प्राणीहरूमा यसै आत्माको प्रसार हेर्नेछौ। जब सर्वत्र एउटै आत्माको प्रसार हेर्नेक्षमता आउनेछ तब तिमी मभित्र प्रवेश गर्नेछौ। अतः त्यस परमात्मालाई पाउने साधन 'तत्वस्थित महापुरुष' कै द्वारा हो। ज्ञानको सम्बन्धमा, धर्म र शाश्वत सत्यको सम्बन्धमा श्रीकृष्णको अनुसार कुनै तत्वदर्शीबाट नै सोध्ने विधान छ।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि।।३६।।

यदि तिमी सबै पापीहरूभन्दा पनि धेरै पापी हौं, तब पनि ज्ञानरूपी डुंगाद्वारा सबै पापबाट निःसन्देह राम्ररी पार हुनेछौ। यसको आशय तपाईं यो नलगाउनुस् कि बढीभन्दा बढी पाप गरेर पनि कुनैबेला पार हुनेछौ। श्रीकृष्णको आशय मात्र यति हो कि कतै तपाईं भ्रममा नपर्नुस् कि 'हामी ठूलो पापी हौं, हामीबाट पार लाग्ने छैन।' यस्तो कुनै गुजांइश न निकाल्नुस, यसैले श्रीकृष्ण प्रोत्साहन र आश्वासन दिंदै भन्नुहुन्छ कि सबै पापीहरूको पापको समूहभन्दा पनि बढी पाप गर्नेहोस्, तापनि तत्वदर्शीहरूबाट प्राप्त ज्ञानरूपी डुंगाद्वारा निःसन्देह सम्पूर्ण पापहरूबाट राम्ररी पार पाउनेछौ। कसरी?–

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा।।३७।।

अर्जुन ! जसरी प्रज्वलित अग्निले दाउरालाई भस्म गरिदिन्छ, ठीक त्यसरी ज्ञानरूपी अग्निले सम्पूर्ण कर्महरूलाई भस्म गरिदिन्छ। यो ज्ञानको प्रवेशिका होइन, जहाँबाट यज्ञमा प्रवेश पाइन्छ बरू यो ज्ञान अर्थात् साक्षात्कारको पराकाष्ठाको चित्रण हो, जसमा पहिले विजातीय कर्म भस्म हुन्छन् र फेरि प्राप्तिको साथ चिन्तन–कर्म पनि त्यसैमा विलीन हुन्छ। जसलाई पाउनु थियो पाइसकियो, अब अगाडि चिन्तन गरेर कसलाई खोज्ने? यस्तो साक्षात्कार भएको ज्ञानीले सम्पूर्ण शुभाशुभ कर्मको अन्त्य गर्नेछ। त्यो साक्षात्कार कहाँ हुनेछ? बाहिर हुन्छ वा भित्र? यसमा भन्नुहुन्छ–

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति।।३८।।

यस संसारमा ज्ञानको समान पवित्र गर्ने निःसन्देह केही पनि छैन। त्यस ज्ञान (साक्षत्कार)लाई तिमी स्वयं (अर्को होइन) योगको परिपक्व अवस्थामा (आरम्भमा होइन) आफ्नो आत्मा अन्तर्गत हृदय-देशमा नै अनुभव गर्नेछौ, बाहिर होइन। यस ज्ञानको लागि कुन योग्यता अपेक्षित छ? योगेश्वरकै शब्दमा-

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति।।३९।।

श्रद्धावान, तत्पर तथा संयतेन्द्रिय पुरुषले नै ज्ञान प्राप्न गर्न पाउँछन्। भावपूर्वक जिज्ञासा छैन भने तत्वदर्शीको शरणमा गए पनि ज्ञानप्राप्त हुँदैन। मात्र श्रद्धा नै पर्याप्त हुँदैन, श्रद्धावान् शिथिल प्रयत्न पनि हुनसक्छ। अतः महापुरुषद्वारा निर्दिष्ट पथमा तत्परताका साथ अग्रसर हुने लगन आवश्यक छ। यसको साथै सम्पूर्ण इन्द्रियहरूको संयम पनि अनिवार्य छ। जो वासनाहरूबाट अलग छैन, उसको लागि साक्षत्कार (ज्ञानको प्राप्ति) कठिन छ। मात्र श्रद्धावान्, आचरणरत संयतेन्द्रिय पुरुषले नै ज्ञान प्राप्त गर्दछन्। ज्ञानलाई प्राप्त गरेर ऊ तत्क्षण परमशान्तिलाई प्राप्त हुन्छ, त्यसपछि केही पनि पाउन बाँकी रहँदैन। यो नै अन्तिम शान्ति हो। फेरि ऊ कहिलै पनि अशान्त हुदैन। र जहाँ श्रद्धा छैन-

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः।।४०।।

अज्ञानी जो यज्ञको विधि-विशेषबाट अनभिज्ञ छ र श्रद्धारहित तथा संशययुक्त पुरुष यस परमार्थ पथबाट भ्रष्ट हुन्छ, त्यसमा पनि संशययुक्त पुरुषका लागि न सुख छ, न पुनः मनुष्य-शरीर छ र न परमात्मा नै। अतः तत्वदर्शी समक्ष गएर यस बाटोको संशयको निवारण गर्नु पर्दछ होइन भने वस्तुको परिचय उसले कहिलै पनि पाउनु हुन्न। फेरि कसले पाउँछन्?-

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम्।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय।।४१।।

जसको कर्म योगद्वारा भगवान्मा समाहित भइसकेको छ, जसको सम्पूर्ण संशय परमात्माको प्रत्यक्ष जानकारीद्वारा नष्ट भइसकेको छ, परमात्माबाट संयुक्त यस्तो पुरुषलाई कर्मले बाँध्दैन। योगद्वारा नै कर्मको शमन हुनेछ। ज्ञानबाट नै संशय नष्ट हुनेछ। यसैले श्रीकृष्ण भन्नुहून्छ–

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत।।४२।।

यसैले भरतवंशी अर्जुन! तिमी योगमा स्थित होऊ र अज्ञानबाट उत्पन्न भएका हृदयमा स्थित आफ्नो यस संशयलाई ज्ञानरूपी तरवारले काट। युद्धको लागि तैयार होऊ। जब साक्षत्कारमा बाधक संशयरूपी शत्रु मनको भित्र छ, त बाहिर कोही कसैसंग किन लड्नेछन्? वस्तुतः जब तपाईं चिन्तन–पथमा अग्रसर हुनुहुन्छ, जब संशयबाट उत्पन्न बाहिरी प्रवृत्तिहरू बाधाको रूपमा स्वाभाविक छन्। यसले शत्रुको रूपमा भयंकर आक्रमण गर्दछ। संयमको साथ यज्ञको विधि–विशेषको आचरण गर्दै यी विकारहरूबाट पारपाउनु नै युद्ध हो, जसको परिणाम परमशान्ति हो। यो नै अन्तिम विजय हो, जसपछि कुनै हार नै छैन।

निष्कर्ष–

यस अध्यायको आरम्भमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि यस योगलाई आरम्भमा मैले सूर्यलाई भने, सूर्यले मनुलाई र मनुले इक्ष्वाकुलाई भने र राजर्षिहरूले थाहा पाए। मैले अथवा अव्यक्त स्थितिभएकोले भनें। महापुरुष पनि अव्यक्त स्वरूपभएको नै हो। शरीर त उसको बस्ने घर हो। यस्तो महापुरुषको वाणीमा परमात्मा नै प्रवाहित हुन्छ। यस्तो कुनै महापुरुषबाट योग सूर्यद्वारा संचारित हुन्छ। त्यस परम प्रकाशरूपको प्रसार सुराको अन्तरालमा हुन्छ, यसैले सूर्यलाई भनें। श्वासमा संचारित भएर त्यो संस्काररूपमा आयो। सुरामा संचित रहेर, समय आएपछि त्यही मनमा सङ्कल्प बनेर आउँछ। त्यसको

महत्व बुझेपछि मनमा त्यस वाक्यप्रति इच्छा जागृत हुन्छ र योगले कार्यरूप लिन्छ। क्रमशः उत्थान गर्दा-गर्दै यो योग ऋद्धि-सिद्धिहरूको राजर्षित्व श्रेणीसम्म पुगेर नष्ट हुने स्थितिमा पुग्छ, तर जो प्रिय भक्त छ, अनन्य सखा छ, त्यसलाई महापुरुषले नै सम्भाल्छन्।

अर्जुनले प्रश्न गरे कि, तपाईंको जन्म त अब भएको छ। योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि अव्यक्त, अविनाशी, अजन्मा र सम्पूर्ण भूतहरूमा प्रवाहित भए पनि आत्म-माया, योग-प्रक्रियाद्वारा आफ्नो त्रिगुणमयी प्रकृतिलाई वशमा गरेर म प्रकट हुन्छु। प्रकट भएर के गर्नुहुन्छ? साध्य वस्तुहरूको परित्राण दिने तथा जसबाट दूषित उत्पन्न हुन्छन् त्यसको विनाश गर्नको लागि, परमधर्म परमात्मालाई स्थिर गर्नको लागि म आरम्भदेखि पूर्तिपर्यन्त पैदा हुन्छु। मेरो त्यो जन्म र कर्म दिव्य छ, त्यसलाई मात्र तत्वदर्शीले थाहा पाउँछन्। भगवान्‌को आविर्भाव त कलियुगको अवस्थादेखि नै हुन्छ, यदि साँचिकैको लगन होस् भने तर आरम्भिक साधकले बुझ्नै पाउँदैन कि यो भगवान् बोल्दैछन् वा त्यसै संकेत आइरहेछन्। आकाशबाट को बोल्छ? 'महाराजज्यू' भन्नुहुन्थ्यो कि जब भगवान् कृपा गर्नुहुन्छ, आत्माबाट रथी हुन्छन्, तब पातबाट, रूखबाट, शून्यबाट, खंभाबाट- प्रत्येक स्थानबाट बोल्नुहुन्छ र संभाल्नु हुन्छ। उत्थान हुँदा-हुँदै जब परमतत्व परमात्मा विदित हुन्छ, तब मात्र स्पर्शको साथै उसले स्पष्ट बुझ्न पाउँछ। यसैले अर्जुन! मेरो त्यस स्वरूपलाई तत्वदर्शीहरूले देखे र मलाई जानेर उनी तत्क्षण मभित्र नै प्रविष्ट हुन्छन्, जहाँबाट पुनः आवागमनमा आउँदैनन्।

यसप्रकार वहाँले भगवान्‌को आविर्भावको विधि बताउनुभयो कि त्यो कुनै अनुरागीको हृदयमा हुन्छ, बाहिर होइन। श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि मलाई कर्मले बाँध्दैन र यस स्तरबाट मलाई जसले जान्दछ, त्यसलाई पनि कर्मले बाँध्दैन। यही सम्झेर मुमुक्षु पुरुषहरूले कर्म गर्न आरम्भ गरेका थिए कि त्यस स्तरले जानेपछि, त जस्तो श्रीकृष्ण त्यस्तो नै त्यस स्तरबाट जान्ने त्यो पुरुष र जानेर त्यस्तै त्यो मुमुक्षु अर्जुन। यो उपलब्धि निश्चित छ, यदि यज्ञ गरियो भने। यज्ञको स्वरूप बताउनुभयो। यज्ञको परिणाम परमतत्व, परमशान्ति बताए। यस ज्ञानलाई पाउनु कहाँ? यसमा कुनै तत्वदर्शी समक्ष जाने र त्यही विधिहरूबाट प्रस्तुत हुने भनियो, जसले त्यो महापुरुष अनुकूल होऊन्।

योगेश्वरले स्पष्ट गर्नुभयो कि त्यो ज्ञान तिमी स्वयं आचरण गरेर पाउनेछौं, अर्काको आचरणबाट तिमीले प्राप्त गर्ने छैनौ। त्यो पनि योगको सिद्धिको कालमा प्राप्त हुनेछ, प्रारम्भमा होइन। त्यो ज्ञान (साक्षात्कार) हृदय-देशमा हुनेछ, बाहिर होइन। श्रद्धालु, तत्पर, संयतेन्द्रिय एवं संशयरहित पुरुषले नै यसलाई प्राप्त गर्न सक्छ। अतः हृदयमा स्थित आफ्नो संशयलाई वैराग्यरूपी तरवारले काट। यो हृदय-देशको लडाई हो। बाहिरी युद्धसँग गीतोक्त युद्धको कुनै प्रयोजन छैन।

यस अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्णले मुख्यरूपमा यज्ञको स्वरूप स्पष्ट गर्नुभयो र भन्नुभयो कि यज्ञ जसबाट पूरा हुन्छ, उसलाई गर्ने (कार्य-प्रणाली)को नाम कर्म हो। कर्मलाई राम्रो ढंगले यस अध्यायमा स्पष्ट गर्नुभयो, अतः-

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'यज्ञकर्मस्पष्टीकरणम्' नाम चतुर्थोऽध्यायः।।४।।

यसप्रकार श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषद् एवम् ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवादमा 'यज्ञकर्म स्पष्टीकरण' नामक चौथो अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'यज्ञकर्मस्पष्टीकरणम्' नाम चतुर्थोऽध्यायः।।४।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूको शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भगवद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'यज्ञकर्म स्पष्टीकरण' नामक चौथो अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।